

PRAVO NA ZDRAVLJE I OBRAZOVANJE U ZATVORU

*Doc.dr Tamara Marić³⁵⁵**Ministarstvo pravde Republike Srpske*

Apstrakt: Boravak u zatvorskom okruženju predstavlja specifično iskustvo za većinu pravosnažno osuđenih osoba. Iako se svrha kažnjavanja ogleda u ostvarivanju ciljeva specijalne i generalne prevencije, treba imati u vidu da prilagođavanje na posebne uslove života kao što su ograničenje slobode kretanja i upravljanja ustaljenim životnim navikama predstavljaju složenu novonastalu situaciju koja utiče na opšte ali i mentalno zdravlje zatvorenika. Dalje, odlazak jedne osobe na izdržavanje kazne zatvora, u velikom broju slučajeva, direktno utiče na brojne aspekte života samog zatvorenika ali i članova njegove porodice a može imati dalekosežne posljedice i nakon izlaska iz zatvorskih rešetki. Da li zatvor utiče na svijest zatvorenika o zdravim životnim navikama i vrijednostima? Kako zatvor utiče na sposobnost zatvorenika da promjeni svoje ponašanje? Kakva prava u zatvoru imaju zatvorenici? Da li izlaze kao bolje ili lošije osobe? Da li zatvorske kazne utiču na zdravlje porodice i da li proces rehabilitacije kod zatvorenika uspije baš svaki put? Sve su to pitanja koja će biti obrađena u okviru teme ovog referata.

Ključne riječi: prava zatvorenika, zdravstvena zaštita zatvorenika, pravo na obrazovanje u zatvoru, mentalno zdravlje zatvorenika, prava žena i maloljetnika u zatvoru.

Uvodna razmatranja

Kazna lišenja slobode, odnosno krivično normirana kazna zatvora u savremenim krivičnim sistemima predstavlja glavno sredstvo borbe protiv različitih oblika ponašanja ljudi koja su zakonom zabranjena i sankcionisana. Sastoji se u oduzimanju jednog od osnovnih ljudskih prava, a to je pravo na slobodu kretanja, najčešće na određeno vrijeme. Istovremeno podrazumjeva smještanje osuđenog lica u penitencijarnu ustanovu³⁵⁶. Takođe i pritvor, kao najteža mjera krivičnog procesne prinude, sastoji se u ograničavanju slobode kretanja osumnjičenog, odnosno okrivljenog koje je vremenski određeno sudskim rješenjem, a u cilju postizanja krivičnog procesnih ciljeva. Pritvor je najrestriktivnija zakonska mjera privođenja i kao takva moguća je samo kada su ispunjeni uslovi koji su decidno propisani zakonom³⁵⁷. Mjera pritvora izvršava se u posebnim odjeljenjima kazneno-popravnih ustanova. Na osnovu prethodno navedenog, proizilazi da kazna zatvora i mjera pritvora u osnovi predstavljaju različite pravne mehanizme putem kojih se realizuje oduzimanje slobode kretanja pojedinca. Posmatrajući njihovu pravnu prirodu mogu se uočiti određeni zajednički elementi koji su uslova za njihovo izvršenje, a to su: kazna zatvora i mjera pritvora su normirane u krivičnom zakonodavstvu, mogu se izreći u sudski određenom vremenskom trajanju, prema tačno određenom pojedincu, na osnovu sudske odluke i u okviru zakonski sporevedenih procesnih radnji. Njihova suština je lišenje slobode pojedinca radi ostvarivanja krivičnog procesnih ciljeva, ciljeva krivičnog pravne zaštite ili svrhe kažnjavanja sa aspekta generalne i specijalne prevencije.

³⁵⁵ tam023de@gmail.com; t.marić@mpr.vladars.net;

³⁵⁶ T.Marić, Uloga zatvora u prevaspitanju i resocijalizaciji zatvorenika, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, broj 12, Banja Luka, 2022.godina, str.105-121.

³⁵⁷ T.Marić, Izvršenje mjere pritvora, Krivičnog procesni instrumenti efikasnosti državne reakcije na kriminalitet (norme i praksa), Trinaesta Međunarodna naučno-stručna konferencija, Zbornik radova CEST RS, Doboj, 2022.godina, str. 410-429.

Pravo na slobodu kretanja predstavlja jedno od temeljnih ljudskih prava koje je definisano Protokolom 4. Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama³⁵⁸. Normativno usklađivanje ovog prava na nivou nacionalnih zakonodavstava svih država učinjeno kroz direktnu primjenu međunarodnih pravnih akata. U članu 5. Evropske konvencije kojim se precizira pravo na slobodu i sigurnost jasno je naglašeno da “*svako ima pravo na slobodu i sigurnost ličnosti*”, a da se ovo indirektno odnosi na slobodu kretanja, potvrđuje već sljedeća rečenica ove odredbe u kojoj se navodi da *niko ne smije biti lišen slobode* izuzev u slučajevima i u skladu sa postupkom koji su navedeni dalje u Konvenciji. Istovremeno je pravno utemeljen stav da se to pravo može ograničiti u posebnim oblastima u skladu sa zakonom, odnosno u onim situacijama kada je to opravdano sa aspekta javnog interesa društva. Ipak, sa aspekta navedenog, savremene statistike ukazuju da na svakodnevnom nivou dolazi do kršenja ljudskih prava, posebno slobode kretanja (prekomjerna upotreba pritvora širom svijeta kao čest oblik kršenja ljudskih prava pogađa više od 14 miliona ljudi godišnje). Prema dostupnim podacima, jedna od tri osobe koja se nađe iza rešetaka nikad ne bude osuđena za krivično djelo koje joj se stavlja na teret. U nekim djelovima svijeta, pritvorenici u istražnom zatvoru nadmašuju broj osuđenih lica. Procjene su da se više od 3,3 miliona ljudi nalazi u pritvoru širom svijeta, s tim da ovome treba dodati podatak da se desetine hiljada ljudi privede u policijskim stanicama i da se prosječno godišnje oko 15 miliona ljudi primi u istražni zatvor. Neki od njih u pritvoru provedu nekoliko dana ili nedelja, ali mnogi provedu mjesec pa čak godine čekajući da budu presuđeni³⁵⁹. Domino efekat navedenog upućuje na kršenje i drugih prava pojedinaca u ovakvim i sličnim okolnostima.

Ograničavanje slobode kretanja, koje predstavlja suštinu kazne zatvora i mjere pritvora, ne može biti razlog za ugrožavanje ostalih prava zatvorenika, odnosno pritvorenika. Ograničavanje zatvorenika u osnovnim pravima dopušteno je samo ugranicama nužnim za ostvaivanje svrhe izvršavanja kazne zavora, odnosno iz razloga reda i sigurnosti i u postupcima propisanim zakonima. Zabranjena je diskriminacija zatvorenika po bilo kojoj osnovi³⁶⁰.

Pravni okvir

U skladu sa Standardnim minimalnim pravilima Ujedinjenih naroda za postupanje sa zatvoreniciima svrha zatvorske kazne i sličnih mjera kojima se osoba lišava slobode prvenstveno su označeni kao zaštita društva od kriminala i smanjenje recidivizma. Te se svrhe mogu ostvariti jedino ako se razdoblje zatvora iskoristi kako bi se osigurala što bolja reintegracija takvih osoba u društvo po izlasku iz zatvora tako da mogu živjeti u skladu sa zakonom i brinuti se o sebi³⁶¹. Status osuđenih lica za vrijeme izdržavanja kazne zatvora u kazneno-popravnim zavodima je veoma specifičan i karakteristišu ga prava osuđenih lica, pogodnosti i obaveze osuđenih lica.

U svakom savremenom sistemu izvršenja krivičnih sankcija poklanja se posebna pažnja položaju lica osuđenih na kazne lišenja slobode. To je pitanje značajno sa stanovišta njihovog prevaspitanja. Ono se uključuje u širi kontekst humanizma i po njemu se može suditi o karakteru datog sistema i njegovih institucija. Kazneni sistemi koji ističu resocijalizaciju kao osnovni cilj kažnjavnja i postupanja sa zatvoreniciima moraju imati u vidu da je olakšanje položaja osuđenika putem određenih prava i pogodnosti utoliko neophodnije, jer su oni lišeni jednog od elementarnih prava čovjeka, prava slobode kretanja i stvaranja. Moderni sistemi nastoje da se taj institucionalni položaj osuđenika normira zakonima i drugim pravnim aktima i da se tim putem uklone mogućnosti nezakonitog i samovoljnog ponašanja prema njima³⁶². Iz navedenog razloga je pod okriljem međunarodnih tijela, u

³⁵⁸ Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, Međunarodni ugovori, br. 5/1999 i 6/1999

³⁵⁹ Navedeno prema: The Presumption of Guilt: The Global Overuse of Pretrial Detention, Executive Summary, <https://www.justiceinitiative.org/uploads/2451e634-542d-4ab4-bd3f-c65a087351ed/presumption-guilt-execsum-eng-09122014.pdf>

³⁶⁰ <https://www.iusinfo.hr>

³⁶¹ <https://www.irmct.org>

³⁶² R.Mladenović-Kupčević, Osnovi penologije, Sarajevo, 1981.godine, str.206

slučaju izvršenja treba istaći Ujedinjene nacije i Savjet Evrope, usvojeno niz pravnih međunarodnih propisa u skladu sa kojima su vremenom usklađivane norme nacionalnih zakonodavstva, vođeni zajedničkim i jedinstvenim ciljem a to je izjednačenje i unaprijeđenje položaja zatvorenika u zatvorskim sistemima u što većoj mjeri. Među najvažnijim međunarodnim aktima koji su značajni za status zatvorenika, treba izdvojiti sledeće: Opšta deklaracija o ljudskim pravima (1948), Standardna minimalna pravila za postupanje sa zatvorenima (1957), Osnovni principi zaštite svih pritvorenih i zatvorenih lica (1988), UN Konvencija protiv torture i drugih surovih, nehumanih i ponižavajućih kazni ili postupaka (1984), Tokijska pravila (1990), Havanska pravila (1990), Istambulski protokol (1999), Bangkoška pravila (2010), UN standardna minimalna pravila za postupanje sa zatvorenima-Nelson Mendela pravila (2015), Evropska konvencija o ljudskim pravima (1950), Evropska zatvorska pravila (Prepuruka 2006) i dr. U Opštoj deklaraciji o ljudskim pravima, u članu 5. se navodi da niko ne smije biti podvrgnut mučenju ili okrutnom, nečovječnom ili ponižavajućem postupku ili kazni³⁶³.

Osnovna načela Evropskih zatvorskih pravila - Preporuka (2006) predviđaju sledeće:

- Da se sa svim osobama lišenim slobode postupa poštujući njihova ljudska prava;
- Da osobe lišene slobode zadržavaju sva prava koja su im nisu oduzeta osuđujućom odlukom ili odlukom na temelju koje se određuje pritvor u postupku propisanom zakonom;
- Da će ograničenja za osobe lišene slobode biti samo ona koja su najmanje potrebna i proporcionalna zakonskoj osnovi na temelju koje su određena;
- Da nedostatak sredstava ne može uticati da uslovi u zatvoru budu u suprotnosti sa ljudskim pravima;
- Da život u zatvoru u najvećoj mogućoj mjeri nalikuje pozitivnim oblicima života u društvu;
- Da će se sa svakim oblikom lišenja slobode postupati na način koji će pospješiti reintegraciju osoba lišenih slobode u društenu zajednicu itd³⁶⁴.

U skladu sa navedenim međunarodnim dokumentima, većina država na evropskom kontinentu je usaglasila svoje domaće pravne izvore izvršnog prava u skladu sa kojima je propisana oblast prava zatvorenika. Konkretno u Bosni i Hercegovini egzistiraju četiri zakona u oblasti izvršenja krivičnih i drugih sankcija, a specifično je to da pojedine odredbe istih nisu usaglašene kao ni njihovi nazivi: Zakon BiH o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera³⁶⁵, Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske³⁶⁶, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Federacije Bosne i Hercegovine³⁶⁷ i Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine³⁶⁸. Među osnovnim pravima zatvorenika neophodno je navesti sledeće: pravo na čovječno postupanje, pravo na religiju, pravo na informisanje, pravo na zdravstvenu zaštitu, grupni i odvojeni tretman zatvorenika/pritvorenika, pravo na osnovne uslove života, pravo na komunikaciju i optužbu, pravo na obrazovanje i pravo na rad.

Prava i obaveze zatvorenika

Principi koji su uslov uspješnosti ostvarenja resocijalizacije i prevaspitanja, odnosno socijalne rehabilitacije u zatvorima su: princip humanosti, princip individualizacije, princip razvijanja osjećaja lične odgovornosti kod osuđenih lica, princip zajedničkog izdržavanja kazne zatvora, princip obaveznosti osuđenika na rad i princip postpenalne pomoći. Poštovanje ljudske ličnosti i njenog dostojanstva u procesu izvršenja kazne zatvora simbolizuje princip humanosti i ima dvojak značaj. S jedne strane ovo poštovanje predstavlja potvrdu demokratskog karaktera cijelog društva, a sa druge strane ovo poštovanje ima jedan čisto praktičan značaj: ono je nophodno za uspješno prevaspitanje osuđenih lica. Ako se ne bi humano postupalo sa osuđenicima, ako se ne bi vodilo računa o njihovom

³⁶³ <https://www.ombudsmen.gov.ba>

³⁶⁴ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

³⁶⁵ Službeni glasnik BiH, broj: 22/2016-prečišćen tekst

³⁶⁶ Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 63/2018

³⁶⁷ Službene novine FBiH, broj: 44/1998, 42/1999-isp, 12/2009 i 42/2011

³⁶⁸ Službeni glasnik Brčko Distrikta, broj: 31/2011

tjelesnom i duševnom zdravlju i o njihovom ljudskom dostojanstvu – onda bi svako djelovanje na njih u pravcu njihove resocijalizacije ostalo bez uspjeha.³⁶⁹

Veoma bitan je i princip individualizacije koji znači da se tretman prema osuđenom licu mora prilagoditi psihofizičkim i biopsihičkim osobenostima. Radi uspješnog prilagođavanja tretmana osobenostima osuđenog lica neophodno je izvršiti opservaciju njegove ličnosti da bi se otkrile one karakterne osobine njegove ličnosti koje su od značaja za određivanje programa postupanja sa njim³⁷⁰. Takođe veoma je bitno utvrditi zdravstveno stanje zatvorenika odmah pri dolasku u kazneno-popravnu ustanovu, jer od toga direktno zavisi i procjena zdravstvene službe za dozvolu za rad, ali i procjena službe tretmana za stepen radne sposobnosti i vrstu i obim radnih obaveza na koja bi se zatvorenik mogao angažovati. Navedeno je usko povezano sa ostvarivanjem prava na zdravstvenu zaštitu o kojem će biti riječi u nastavku rada. Princip razvijanja osjećana lične odgovornosti kod osuđenih lica je u tjesnoj vezi sa resocijalizacijom, jer ako se uspije kod osuđenika stvoriti osjećaj lične odgovornosti to je značaj korak naprijed u njegovoh resocijalizaciji. Jer osuđenik koji ima osjećaj lične odgovornosti može i sam učestvovati u svojoj resocijalizaciji i ubrzati njeno puno ostvarenje³⁷¹. U tom kontekstu je veoma poželjno da zatvorenik ostvari svoje pravo na obrazovanje koje bi značilo nadogradnju znanja i obrazovanja ali i želju za povratak u prihvatljive obrasce ponašanja.

Osnovna dužnost i obaveza zatvorenika jeste da poštuju zakonske i podzakonske propise kojima se propisuje izdržavanje kazne zatvora. Takođe dužni su da postupaju po naredbama službenih lica s ciljem očuvanja reda i discipline u Ustanovama. Prema Zakonu o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske (u daljem tekstu ZIKS RS)³⁷² zatvorenici imaju sledeća prava: pravo na kontakt sa spoljnim svijetom, pravna pomoć, biračko pravo, zadovoljavanje vjerskih potreba, pravo na rad, zdravstvena zaštita i pravo na obrazovanje. Kontakt sa spoljnim svijetom se ostvaruje na prijedlog službe tretmana i odobrenja direktora Ustanove. Zatvorenici imaju pravo na posjete, prijem pošiljki, telefonske pozive, dopisivanje sa članovima svoje porodice, posjetu onih lica za koje se procjeni da će pozitivno uticati na prevaspitanje zatvorenika kao i na posjetu advokata. Pružanje pravne pomoći je pravo koje zatvorenicima služi za zaštitu prava i ostvarivanje interesa u vezi sa izdržavanjem kazne zatvora. U tom kontekstu, zatvorenik ima pravo da direktoru podnosi prigovore i druge podneske. Biračko pravo se ostvaruje tako što se u Ustanovama organizuje izborno glasanje u skladu sa izbornim zakonom za sve novoe vlasti. Zatvorenici svoje vjerske potrebe zadovoljavaju u posebnim prostorijama za obavljanje vjerskih obreda. Pored svih navedenih prava, jedno koje je najbitnije jer od njega zavisi korišćenje pogodnosti je pravo na rad. Rad zatvorenika u zatvorima mora biti koristan i ne može se zloupotrebiti kao kazna. Obavlja se u privrednim jedinicama u okiru Privredno-instruktorske službe, na osnovu pristanka zatvorenika za kojeg se procjeni da je zdrav i radno sposoban. Privredne jedinice osniva Ustanova osnivačkim aktom nakon čega se upisuju u sudski registar. Najčešće se osnivaju van kruga Ustanove i tada dozvole za rad zatvorenicima izdaje direktor Ustanove.

Pravo na zdravlje u zatvoru

Zdravstvena zaštita zatvorenika je pravo koje je propisano odredbama međunarodnih dokumenata u oblasti izvršenja krivičnih sankcija. Jedan od osnovnih principa izvršenja kazne zatvora u savremenim sistemima je princip humanosti. U prilog tome treba navesti odredbe Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka³⁷³ kojim je propisano da svaka država članica mora da obavlja sistemski nadzor nad odredbama u vezi sa čuvanjem uhapšenih, pritvorenih ili zatvorenih osoba i drugih oblika postupanja sa navedenim kategorijama radi sprječavanja bilo kakvog slučaja torture³⁷⁴. Dalje, Evropskim zatvorskim pravilima³⁷⁵ je propisana

³⁶⁹ M.Milutinović, Penologija – nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizacije osuđenika, Beograd, 1977.godina, str. 271-272.

³⁷⁰ Nevedeno prema: D. Atanacković, Penologija, Beograd, 1988. godina, str. 277.

³⁷¹ D. Atanacković, op.cit. str. 278.

³⁷² Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 63/2018

³⁷³ <https://unmik.unmissions.org>, Konvencija odobrena i predložena za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine 39/46 od 10.12.1984.god; stupila na snagu 26.6.1987.godine

³⁷⁴ Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka, član 11.

obaveza zatvorskih uprava da čuvaju zdravlje zatvorenika o kojima se brinu. Kada je u pitanju organizacija zdravstvene zaštite u zatvorima, ovaj međunarodni dokument propisuje da bi ista trebala biti organizavana slično pružanju usluga u društvenoj zajednici, odnosno da to pitanje treba biti sastavni dio cjelokupne zdravstvene politike jedne države. Medicinske usluge u zatvorima bi trebale biti na takvom nivou da zatvorenicima za bilo kakvo fizičko ili psihičko oboljenje ili poremećaj budu dostupne medicinske, hirurške, psihijatrijske i terapijske usluge. Osim odredbi kojim je propisana kakva bi trebala da bude organizacije zdravstvene zaštite u zatvorima, Evropska zatvorska pravila propisuju koje su dužnosti doktora u zatvorima, koliko doktora i ostalog zdravstvenog osoblja mora da bude kao i na koji način se može tretirati psihičko zdravlje zatvorenika. Rad doktorskog osoblja u penalnim ustanovama je specifičan. Njihovi zadaci nisu ograničeni samo na rješavanje medicinskih i sanitarnih problema ustanove već su dužni da ulaze i u analizu medicinskog, odnosno psihofizičkog stanja zatvorenika, u eventualne veze između tog stanja i njihovog asocijalnog ponašanja, da iniciraju na toj osnovi pravac terapijskog rada sa njima, kao i da sami utiču na promjene ličnosti zatvorenika. Uticaj u tom pravcu je olakšan činjenicom, što zatvorenici iznose često ljekarima, pod vidom bolesti, razne svoje nevolje i probleme koji ih prate i okupiraju kao opsesija, pa su oni stoga u stanju da sa toga osnova na njih prevaspitno djeluju³⁷⁶.

U Republici Srpskoj trenutno postoji šest Kazneno-popravnih ustanova i svaka od njih u svom sastavu broji pet osnovnih službi u koje spade i zdravstvena služba. Članom 26. ZIKS-a RS je propisano da Zdravstvena služba obavlja poslove zdravstvene zaštite zatvorenika, pritvorenika i maloljetnika, kontrolu higijenskih mjera, kontrolu kvaliteta i kvantiteta ishrane, po mogućnosti organizuje pružanje psihijatrijskih, stomatoloških i laboratorijskih usluga i vrši i druge poslove određene zakonom i propisima donesenim na osnovu zakona. Zdravstvena služba ima najmanje jednog doktora medicine i najmanje dva medicinska tehničara. U Ustanovama, odnosno posebnom odjeljenju u kome kaznu zatvora izdržavaju zatvorenice, postoji prostorija namijenjena za boravak majke sa djetetom. Ustanove moraju raspolagati posebnom prostorijom - stacionarom za izdvajanje i liječenje oboljelih lica. Zdravstvenom radniku koji pregleda i liječi zatvorenike, pritvorenike i maloljetnike garantuje se i obezbjeđuje puna profesionalna nezavisnost, u skladu sa zakonom i etičkim kodeksom. Ustanova može angažovati i zdravstvene radnike iz drugih zdravstvenih ustanova radi ostvarivanja potpunije zdravstvene zaštite³⁷⁷.

Zatvorenicima u Republici Srpskoj je zagarantovano pravo na besplatnu zdravstvenu zaštitu, prema opštim propisima o zdravstvenoj zaštiti i odredbama ZIKS-a³⁷⁸. Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske propisuje da se zatvorenicima, tokom izdržavanja kazne zatvora, obezbjeđuje zdravstvena zaštita, a liječenje se može spovoditi uz lični pristanak zatvorenika. Troškovi liječenja padaju na teret Ustanove, osim u onim situacijama kada uzrok narušavanja zdravlja samopovređivanje, odnosno kada su u pitanju zatvorenici koji su zdravstveno osigurani u skladu sa važećim propisima iz oblasti zdravstvenog osiguranja. Zatvorenici osim što imaju pravo na liječenje, zakon im je omogućio i druge zdravstvene usluge čije troškove snosi Ustanova kao što su stomatološke usluge i nabavka pomagala u određenim okolnostima kada postoji opasnost po zdravlje. O smještaju zatvorenika u stacionar Ustanove odlučuje doktor medicine u Ustanovi. Kada ne postoji mogućnost liječenja u Ustanovi i mogućnost obavljanja potrebnog specijalističkog pregleda, zatvorenik se upućuje u odgovarajuću zdravstvenu ustanovu, a konačnu odluku o upućivanju zatvorenika u zdravstvenu ustanovu radi liječenja donosi doktor medicine u Ustanovi. U tom slučaju direktor Ustanove, na prijedlog načelnika službe obezbjeđenja, nalaže radnje, mjere i postupke za bezbjedno sprovođenje zatvorenika do zdravstvene ustanove, obezbjeđenje u toku specijalističkog pregleda, liječenja i hospitalizacije, kao i obezbjeđenje tokom sprovođenja zatvorenika do Ustanove. Kada to razlozi bezbjednosti zahtijevaju, odnosno kada se radi o zatvorenicima za koje postoji opasnost od bjekstva ili drugih opasnih radnji, pripadnicima zatvorske policije, na zahtjev direktora Ustanove, pomoć mogu pružiti pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova ili Sudske policije. Vrijeme provedeno na liječenju u zdravstvenoj ustanovi uračunava se u izdržavanje kazne zatvora.

³⁷⁵ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

³⁷⁶ N.Macanović, D.Nadarević, Peenološka andragogija, Banjaluka, 2014.godina, str.24

³⁷⁷ Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 26.

³⁷⁸ M.Kokolj, Penologija, Bijeljina, 2013.godina, str.122.

Osim navedenog, treba navesti da zatvorenici imaju mogućnost da traže odobrenje za specijalistički pregled o svom trošku, ako takav pregled nije odredio doktor medicine u Ustanovi³⁷⁹.

Žene i maloljetna lica predstavljaju posebnu kategoriju osuđenih lica, bez obzira na sankciju i vrstu učinjenog krivičnog djela. Pored toga što su u manjini kao izvršioци, žene spadaju u posebnu kategoriju osuđenih lica i zbog svojih ličnih svojstava, bioloških i polno specifičnim potrebama, za razliku od muškaraca. U vezi sa prethodno iznesenim činjenicama, može se izvesti zaključak da su žene kao osumnjičene, optužene i osuđene, specifična kategorija lica tokom trajanja cijelog krivičnog postupka, ali i za vrijeme boravka u zatvoru. To znači da one, kao pripadnice nježnijeg pola, moraju da imaju drugačiji tretman za razliku od muškaraca ne samo u dijelu postupka kada borave u prostorijama pritvora, već i nakon toga kada stupaju na izdržavanje izrečene kazne zatvora. To se odnosi i na novi zdravstvene zaštite. Kada govorimo o boravku žena osuđenica u KPZ Istočno Sarajevo, treba naglasiti da svaka osuđenica, odmah po prijemu se pregleda od strane ljekara koji je zaposlen u zavodu, koji utvrđuje zdravstveno stanje osuđenice i njena radna sposobnost, ali takođe ispituje i ličnost sa različitih aspekata kako bi se izradio individualan program postupanja. Po prijemu u ustanovu izvršava se ljekarski pregled svakezatvorenice, najkasnije 24 časa poslije prijema, a nalazi i mišljenje ljekara ustanove unose se u njen zdravstveni karton. Takođe, po prijemu će se okupati, po potrebi će se izvršiti dezinfekcija njenog tijela i stvari. Zatvorenica je dužna da održava higijenu tijela i odjeće, jer im je omogućeno korišćenje tople vode i stavljeno im je na raspolaganje potreban higijenski pribor. Žene imaju pravo da nose svoju odjeću i obuću, a za ona lica koja nemaju svoju odjeću i obuću, obezbijediće im se ista od strane ustanove. Svakoј zatvorenici određuje se poseban krevet i potrebna posteljina. Zatvorenice koje boluju od zaraznih bolesti smještaju se odvojeno od drugih, o čemu odlučuje ljekar ustanove. Prostorije u kojima borave zatvorenice, moraju da budu dovoljno prostrane, sa dovoljno svjetlosti i prozračne. Zatvorenicama će se obezbijediti boravak na svježem vazduhu najmanje dva sata dnevno, ako ustanova raspolaže odgovarajućim prostorom. Kad to zdravstveni razlozi zahtijevaju, po preporuci ljekara boravak na svježem vazduhu može biti i duži od dva sata. Za vrijeme boravka na svježem prostoru, mogu slobodno da šetaju ili da sjede, bez da remete mir i red, niti da krše druga pravila ponašanja u ustanovi. Zatvorenice na svježem vazduhu borave pod nadzorom radnika službe obezbjeđenja. Kad je u pitanju ishrana, bitno je napomenuti da zatvorenice dobijaju hranu po jelovniku i tablicama ishrane koja važe za lica na izdržavanju kazne zatvora. Hrana se izdaje svaki dan u tri obroka. Pravilnik omogućava zatvorenicama da ima pravo da se hrani o svom trošku, i u tom slučaju omogućiće joj se pribavljanje hrane, a hranu joj mogu obezbijediti i srodnici. Hrana koja se donosi pritvorenici o njenom trošku prima se jedanput dnevno u količini koja odgovara njenim dnevnim potrebama u vrijeme koje odredi rukovodilac ustanove. Posuda u kojoj se jelo donosi treba da bude providna, otporna na lom i podesna za lako nošenje. Ako se prilikom pregleda nađu skriveni predmeti, o tome će se obavijestiti nadležni sud i dalje će se postupati po njegovoj odluci. Zatvorenicama je zabranjeno da primaju ili nabavljaju alkoholna pića ili druga opojna sredstva.

U praksi se dešavalo i to da trudnice dolaze na izdržavanje kazne zatvora. Zatvor posjeduje sobu namjenjenu posebno za trudnice, koje nakon poroda u bolnici u blizini, mogu da odgajaju svoje novorođenče do prve godine života. Nekoliko beba je već provelo prvih godinu dana svoga života sa svojim majkama u zatvoru u Istočnom Sarajevu. U tim situacijama, majke i njihova djeca su fizički odvojene od drugih zatvorenih ženskih lica, u posebnoj prostoriji sa posebnim kupatilom, te pod stalnim nadzorom ljekara. Bebe imaju obezbjeđene pelene i hranu i sve ostalo što je potrebno za normalan i pravilan razvoj. Sve djeca koja se rode u zatvoru, dobijaju izvod iz matične knjige rođenih prilikom izlaska iz zatvora, a kako bi se spriječila diskriminacija bilo kojeg tipa, nigdje nije naglašeno da se radi o djeci koja su rođena za vrijeme izdržavanja kazne zatvora majke. Takođe žene koje nisu sposobne da se brinu o bebama prvih nekoliko dana, moguće je obezbijediti patronažne sestre. Zatvorenica-majka može zadržati dijete do djetetovih navršениh dvije godine života, poslije čega se dijete, u sporazumu sa majkom, predaje porodici ili organu socijalne zaštite nadležnom po mjestu prebivališta, odnosno boravišta majke. Direktor Ustanove, po preporuci doktora medicine u Ustanovi može zatvorenici-majci u slučaju liječenja novorođenčeta odobriti boravak u zdravstvenoj

³⁷⁹ Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 122-123.

ustanovi. Troškove liječenja djeteta koje boravi sa zatvorenicom-majkom u Ustanovi do navršene druge godine života obezbjeđuje Ustanova, ukoliko troškove ne može obezbijediti drugi roditelj.

Evropska zatvorska pravila, u okviru zdravstvene zaštite, kao posebno pitanje uređuju i pravno propisuju brigu o duševnom zdravlju zatvorenika. U tom dijelu je propisano da u svrhu praćenja i liječenja zatvorenika koji pate od duševnog poremećaja ili anomalije, potrebo je da postoje specijalizovani zatvori ili odjeli pod medicinskim nadzorom. Dalje, zdravstvena služba u zatvoru mora da obezbjeđuje psihijatrijski tretman svim zatvorenicima kojima je takav tretman potreban i posebnu u pažnju posvećuje sprečavanju samoubistava među zatvorenicima³⁸⁰. U Republici Srpskoj, zatvorenik koji za vrijeme izdržavanja kazne zatvora duševno oboli ili pokazuje teške psihičke smetnje, smješta se u specijalizovanu zdravstvenu ustanovu - Zavod za forenzičku psihijatriju Sokolac, na osnovu rješenja direktora Ustanove. Navedeno Rješenje se donosi na prijedlog doktora medicine u Ustanovi ili specijaliste psihijatrije koga angažuje Ustanova. U Zavodu za forenzičku psihijatriju Sokolac zatvorenik ostaje dok traju razlozi zbog kojih je smješten u ovu ustanovu, a ako je liječenje završeno prije isteka kazne zatvora, nastavlja se sa izvršenjem kazne zatvora u Ustanovi. Troškove liječenja zatvorenika u Zavodu za forenzičku psihijatriju Sokolac snosi Ustanova. Ukoliko nakon isteka kazne zatvora i dalje postoje zdravstveni razlozi za ostanak zatvorenika na liječenju u Zavodu za forenzičku psihijatriju Sokolac, Ustanova će izvršiti otpust lica, a dokumentaciju o otpustu zajedno sa ličnim stvarima zatvorenika dostaviti uz zapisnik i predati u Zavod za forenzičku psihijatriju Sokolac³⁸¹.

Zatvorenik ima pravo da bude upoznat sa nalazima o svom zdravstvenom stanju i sadržinom zdravstvenog kartona. Ako zbog ozbiljne ugroženosti zdravlja ili života zatvorenik nije u mogućnosti da obavijesti bračnog druga ili drugog člana porodice, odnosno drugo lice koje on odredi, Ustanova bez odgađanja obavještava ta lica. Po otpustu zatvorenika sa izdržavanja kazne zatvora zdravstveni karton zatvorenika sa svim priložima trajno se čuva u sklopu arhiviranog ličnog lista zatvorenika. Originalni zdravstveni nalazi i mišljenja iz zdravstvenih ustanova koje je zatvorenik donio po prijemu u Ustanovu ili ih je donio u toku izdržavanja kazne zatvora, vraćaju se zatvoreniku pri otpustu sa izdržavanja kazne zatvora, nakon što se prethodno kopiraju i ovjere radi deponovanja u zdravstveni karton zatvorenika. Po isteku kazne zatvora, na zahtjev zatvorenika, zatvoreniku se dostavlja kopirana zdravstvena dokumentacija. U slučaju smrti zatvorenika, pravo na navedenu dokumentaciju ima porodica zatvorenika³⁸². U slučaju smrti zatvorenika, Ustanova bez odgađanja obavještava nadležno tužilaštvo, bračnog druga ili drugog člana porodice, sud koji je osuđenog uputio na izdržavanje kazne zatvora i matičara nadležnog po mjestu sjedišta Ustanove ili po mjestu gdje je nastupila smrt. Posmrtni ostaci predaju se porodici. Ako članovi porodice ne žele da prihvate posmrtnu ostatke, umrli se sahranjuje na mjesnom groblju o trošku Ustanove.

Zdravstvena služba Ustanove podnosi odgovarajuće izvještaje nadležnim organima i institucijama, u skladu sa propisima iz oblasti zdravstvene zaštite. Zdravstvena služba direktoru Ustanove podnosi: 1) periodične izvještaje o zdravstvenom stanju zatvorenika, pritvorenika i maloljetnika, 2) izvještaj da je fizičko ili duševno stanje zatvorenika narušeno ili ugroženo zbog dužine ili načina izdržavanja kazne i da preporuči mjere za postupanje sa tim licem, 3) nalaze i preporuke o količini i kvalitetu hrane za zatvorenike, pritvorenike i maloljetnike, 4) nalaze i preporuke o poboljšanju higijene zatvorenika, pritvorenika i maloljetnika u Ustanovi, stanju sanitarnih prostorija i uređaja, grijanja, osvjjetljenja i ventilacije prostorija u kojima ova lica borave. Direktor Ustanove je istovremeno dužan da, bez odgađanja, preduzima sve mjere koje mu preporuči zdravstvena služba.

U skladu sa odredbama Evropskih zatvorskih pravila zatvorenici se ne smiju, bez njihove saglasnosti, podvrgavati bilo kakvim eksperimentima. Zabranjeni su eksperimenti nad zatvorenicima koji mogu dovesti do fizičke povrede, mentalnog poremećaja ili drugog, po zdravlje štetnog stanja³⁸³.

Pravo na obrazovanje

Iako su određena istraživanja pokazala da većina zatvorenika ima negativna iskustva sa školom, pa time i sa obrazovanjem uopšte. Preovladava mišljenje da je obrazovanje nespojivo sa

³⁸⁰ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

³⁸¹ Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 125

³⁸² Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 127. i 128.

³⁸³ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

zatvorom, jer je i sama zatvorenička okolina je specifična³⁸⁴. Ipak, odgovor na pitanje zašto obrazovati zatvorenike i kakva je uloga obrazovanja u procesu resocijalizacije, kako je već rečeno, treba tražiti u ciljevima i zadacima obrazovanja odraslih uopšte. Uloga obrazovanja u zatvoru je prenaplašena zbog obrazovnih deficita zatvorenika. Obrazovanje zatvoreniku mora nuditi „zanimanje i znanje“. Ne može se ograničiti samo na davanje određenih zanatskih znanja i vještina, nego i na osposobljavanje zatvorenika da se suoči sa problemima i novim okolnostima, kako u zatvoru, tako i na slobodi. Zatvorenik u toku obrazovanja interiorizira korpus znanja koja su mu potrebna za upoređivanje ličnih stavova sa društveno priznatim stavovima. Na taj način se obrazovanje koristi kako u društveno reproduktivne svrhe, tako i za lični razvoj pojedinca³⁸⁵. Vaspitni (odgojni) obrazovni programi za zatvorenike, po preporukama stručnjaka, bili bi sljedeći:

- programi koji pripremaju zatvorenike za dobijanje uvjerenja srednjih škola i sličnih jednakovrijednih programa,
- zanatski programi
- programi odraslih za osnovno (temeljno) obrazovanje
- ostali programi (različiti kursevi,...)³⁸⁶.

Pravo na obrazovanje zatvorenika je pravno regulisano međunarodnim ali i domaćim zakonskim normama. Prema Evropskim zatvorskim pravilima svaki zatvor mora nastojati da svim zatvorenicima omogući učešće u što sveobuhvatnijim obrazovnim programima koji odgovaraju njihovim potrebama i željama. Prednost bi trebali imati nepismeni zatvorenici i oni koji nemaju osnovno ili stručno obrazovanje. Posebna pažnja se mora posvetiti obrazovanju mladih zatvorenika i onih za posebnim potrebama. Obrazovanje u zatvorskom režimu ima isti status kao i rad, a zatvorenici ne smiju biti finansijski ili na drugi način oštećeni učešća u obrazovanju. Svaka ustanova bi trebala imati biblioteku koja je na raspolaganju svim zatvorenicima i koja je adekvatno opremljena raznovrsnim zabavnim i obrazovnim sadržajima, knjigama i drugim medijima. Takođe, svako dijete zatvorenik koje podliježe obaveznom školovanju mora imati pristup tom obrazovanju. Obrazovanje zatvorenika, u mjeri u kojoj je to izvodljivo: a) mora biti sastavni dio sistema obrazovanja i stručnog osposobljavanja u zemlji kako bi zatvorenici po otpustu iz zatvora mogli bez poteškoća nastaviti obrazovanje i stručno osposobljavanje; b) treba da se odvija pod pokroviteljstvom vanjskih obrazovnih ustanova³⁸⁷.

U zatvorima u Republici Srpskoj je odredbama ZIKS-a zagarantovano pravo obrazovanje, posebno za mlade uzrasne kategorije. To podrazumjeva da maloljetna i mlada punoljetna lica (do 21.godine života) imaju pravo na osnovno i srednje obrazovanje do nivoa četvrtog stepena. Ustanova je dužna da organizuje nastavu u skladu sa propisima o osnovnom i srednjem obrazovanju. U praksi zatvorskih ustanova u Banjaluci i Istočnom Sarajevu se realizuje obrazovanje maloljetnih prestupnika koji se nađu na izdržavanju vaspitne mjere ili kazne maloljetničkog zatvora. Zakon je propisao da se nastava, u ovom kontekstu, može organizovati i za ostale punoljetne zatvorenike za koje je to korisno i potrebno u skladu sa utvrđenim programom postupanja. ZIKS propisuje da se u ovom dijelu primjenjuju propisi o osnovnom i srednjem obrazovanju Republike Srpske. Zatvorenici koji bi na ovakava način završili određenu školu ili steknu kvalifikaciju u Ustanovi dobili bi svjedočanstvo, iz kojeg se ne bi smjelo vidjeti da su osnovno i srednje stručno obrazovanje stekli u Ustanovi³⁸⁸. Obrazovanje punoljetnih lica bi trebalo da se organizuje u skladu sa propisima iz oblasti obrazovanja odraslih, ali u praksi zatvora u Republici Srpskoj je to još uvijek mrtvo slovo na papiru.

U praksi zatvora u zemljama okruženja, organizuju se posebni oblici stručnih osposobljavanja zatvorenika i rekvalifikacije u druga zanimanja. Primjer dobre prakse može se navesti Republika Srbija. U ovoj državi, AEPS je 2001. godine inicirao proces reformi u zatvorima koji je podstakao pokretanje individualnijih programa za tretman zatvorenika u zatvorskim ustanovama. Korak dalje u ovom procesu je označila i pomoć Evropske unije od skoro 900.000 evra u septembru 2011. godine kada je pokrenut dvogodišnji projekat „Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim

³⁸⁴ N.Macanović, D.Nadarević, *op.cit.*, str.60

³⁸⁵ Ibid

³⁸⁶ L. Morin, *On prison education*, Ottawa, 1981, p.312

³⁸⁷ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

³⁸⁸ Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 135.

ustanovama u Srbiji“. Projekat je uveo pilot programe stručnog usavršavanja i obuke u tri zatvora u Srbiji kako bi povećao izgleda zatvorenika za zapošljavanje nakon izlaska iz zatvora. Služeći se rezultatima programa, u okviru projekta je oblikovana osnova za buduću primenu stručnog usavršavanja i obuke u zatvorskim ustanovama na nacionalnom i lokalnom nivou.³⁸⁹

Zaključak

Ograničavanje slobode kretanja, koje predstavlja suštinu kazne zatvora i mjere pritvora, ne može biti razlog za ugrožavanje ostalih prava zatvorenika, odnosno pritvorenika. Status osuđenih lica za vrijeme izdržavanja kazne zatvora u kazneno-popravnim zavodima je veoma specifičan i karakterističan za prava osuđenih lica, pogodnosti i obaveze osuđenih lica. U svakom savremenom sistemu izvršenja krivičnih sankcija koji ističe resocijalizaciju kao osnovni cilj kažnjavanja i postupanja sa zatvorenicima mora se imati u vidu da je olakšanje položaja osuđenika putem određenih prava i pogodnosti utoliko neophodnije, jer su oni lišeni jednog od elementarnih prava čovjeka, prava slobode kretanja i stvaranja. Položaj i prava zatvorenika su propisani brojnim međunarodnim i domaćim pravnim dokumentima. Od svih prava koja su zakonom zagarantovana zatvorenicima, u ovom radu je posebna pažnja posvećenaj pravu na zdravstvenu zaštitu i pravu na obrazovanje.

Ukoliko se sagledaju zakonske odredbe i svi podaci iz prakse, može se reći da zatvorenici uživaju zavidan novo zdravstvene zaštite dok se nalaze na izdržavanju kazne zatvora u penalnim ustanova. Za razliku od građana koji su na slobodi i koji za neke preglede čekaju jako dug vremenski period i nerijetko preglede plaćaju sa dosta novca u privatnim klinikama, zatvorenicima je to omogućeno da obave o trošku zatvorske ustanove, neposredno po peporuci zatvorskih doktora, ukoliko zdravstveno stanje prevazilazi kapacitete zatvorskih stacionara. Takođe, posebna pažnja se poklanja maloljetnicima i ženama zatvorenicama, gdje se kao specifične situacije mogu navesti trudnoće u zatvoru ili porođaji.

Kada je u pitanju pravo na obrazovanje, činjenica je da veliki dio zatvoreničke populacije u zatvor dolazi sa oskudnim nivoom obrazovanja ali i da nakon izlaska iz zatvora mali procenat prestupnika preusmjeri svoja životna interesovanja u smjeru obrazovanja ili dodadno usaršavanja, odnosno prekvalifikacije. Gotovo se čini nemoguće spojivim penalna ustanova gdje je sloboda kretanja ograničena i obrazovanje koje se dešava u vaspitno –obrazovnim ustanovama na slobodi. Ipak sa aspekta prevaspitanja i resocijalizacije zatvorenika, obrazovanje predstavlja sastavni dio tretmana i kao takav je zakonski propisan. Potrebno je u budućnosti obezbjediti neophodna sredstva i mogućnosti koje su neophodne kako bi zakonske odredbe postale praksa, a ne samo mrtvo slovo na papiru.

Literatura:

1. Atanacković D., Penologija, Beograd, 1988. godina
2. Kokolj M., Penologija, Bijeljina, 2013.godina
3. Macanović N., Nadarević D., Peenološka andragogija, Banjaluka, 2014. godina
4. Marić T., Uloga zatvora u prevaspitanju i resocijalizaciji zatvorenika, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, broj 12, Banja Luka, 2022.godina
5. Marić T., Izvršenje mjere pritvora, Krivičnoprocesni instrumenti efikasnosti državne reakcije na kriminalitet (norme i praksa), Trinaesta Međunarodna naučno-stručna konferencija, Zbornik radova CEST RS, Doboj, 2022.godina,
6. Milutinović M., Penologija – nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizacije osuđenika, Beograd, 1977.godina
7. Mladenović-Kupčević R., Osnovi penologije, Sarajevo, 1981.godine Morin L., On prison education, Ottawa, 1981.

³⁸⁹ <https://europa.rs>, Izlazak iz zatvora sa sertifikatom

Elektronski izvori:

<https://www.irmct.org>

<https://www.iusinfo.hr>

<https://www.ombudsmen.gov.ba>

<https://unmik.unmissions.org>

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

<https://europa.rs>,

THE RIGHT TO HEALTH AND EDUCATION IN PRISON

Dr Tamara Maric
Ministry of Justice

Abstract: *Staying in a prison environment represents a specific experience for the majority of legally convicted persons. Although the purpose of punishment is reflected in the achievement of the goals of special and general prevention, it should be borne in mind that adaptation to special living conditions such as restriction of freedom of movement and management of established life habits represent a complex new situation that affects the general and mental health of prisoners. Does prison affect prisoners' awareness of healthy lifestyle habits and values? How does prison affect a prisoner's ability to change their behavior? What rights do prisoners have in prison? Do they come out as better or worse persons? Do prison sentences affect the health of the family and does the rehabilitation process for prisoners succeed every time? These are all questions that will be addressed within the topic of this paper.*

Keywords: *rights of prisoners, health care of prisoners, right to education in prison, mental health of prisoners, rights of women and minors in prison.*